

Petrik Iván

Az utolsó pillanatig kitartani – Egy katonatiszti visszaemlékezés kiadásának buktatói a létezett szocializmusban

A Fővárosi Bíróság 1986. szeptember 17-én hirdetett ítéletet a Ludovikát végzett egykori katonatiszt, Bártfai Szabó László által az Európa Könyvkiadó ellen indított perben. A bíróság mindenben a felperes Bártfainak adott igazat, és a kiadót tetemes összeg megfizetésére kötelezte. Nem is annyira a per tárgya az érdekes, bár ennek ismertetésétől sem tekinthetünk el, hanem a per kirobbanásának körülményei.

A per azért indult, mert az Európa Könyvkiadó, felbontva korábbi szerződésüket, elállt Bártfai Szabó *Az utolsó emberig kitartani* című visszaemlékezése kiadásától. A szerződés felbontásával egyidejűleg átutalta a szerzői honorárium egy részét. Bártfai nem vitatta a kiadó jogát arra vonatkozóan, hogy a kiadástól elálljon (bár különösnek tartotta és nyilván nehezményezte), a perben kizárólag a megállapított honorárium összegét kifogásolta. A kiadó a szóba jöhető legalacsonyabb összeget fizette ki, Bártfai pedig a törvényesen neki járó összeg egészét kérte.¹

Különösebb jogi ismeretek nélkül is megállapítható, hogy a kiadó érvelése meglehetősen gyenge lábakon állt. Az alacsonyabb összegű honorárium kifizetésének megindoklására két dolgot állított: 1. nem volt elfogadott a kézirat; 2. rosszul sorolták be a szépirodalom kategóriába Bártfai munkáját. (Ez a honorárium mértéke szempontjából nem volt mindegy.) A felperes joggal vetette szembe ezekkel az állításokkal, hogy a kiadó évtizedes gyakorlata során több ezer kötetet adott ki, a téves besorolás ilyen helyzetben elképzelhetetlen. A memoárokat pedig minden esetben szépirodalmi, és nem ismeretterjesztő szöveggként kategorizálták. A kézirat „nem elfogadott” voltát továbbá elég egyértelműen cáfolta, hogy már előkészítették nyomtatásra. Nehezen képzelhető el, hogy nem tekintettek elfogadottnak egy olyan kéziratot (ha önmagában az aláírt szerződés ezt nem bizonyítaná egyébként is), amelyhez már az utószó is

¹ A peranyag: Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV.4.b. Fővárosi Bíróság iratai. Polgári Peres iratok. 3097.d. 2.P. 21865/1985.

elkészült. A bíróság, miután meghallgatta a kirendelt Szerzői Jogi Szakértői Testület véleményét, a kiadó mindkét állítását elvetette, és Bártfainak adott igazat.

Úgy tűnik, a kiadó reménytelenül próbált kapaszkodni mindenbe, amibe lehetett. Még akkor is, ha tisztában volt érvei gyengeségével. Megpróbálta minimalizálni a veszteséget, amelyet, úgy tűnik, magának okozott. De miért tett ilyet? Miért hátrált ki a kötet mögül? Jelen tanulmány erre a kérdésre keresi a választ.

A szerző és az Európa Könyvkiadó kapcsolata 1982-ben indult. Január elején Bártfai Szabó László két kéziratot ajánlott fel levélben a kiadónak. Egyrészt saját visszaemlékezéseit, *Az utolsó emberig kitartani* címmel, másrészt egy olasz szerző, Giulio Bedeschi *Százezer jégcsajka* című munkájának általa készített fordítását. Mindkettő a II. világháború során a Don mellett lezajlott harcokkal foglalkozott. A kéziratokat még nem küldte el ekkor, csak a kiadás lehetősége után érdeklődött.²

1982. május 3-án reagált a levélre az Európa Könyvkiadó igazgatója, Domokos János. Azt jelezte Bártfainak, hogy érdekli őket a két kézirat, és kérte, hogy küldje el azokat. Kiadásukról, a szokott módon, lektorálásuk után döntenek. Bártfai a kiadói levél kézhezvétele után azonnal (május 5-én) el is küldte a kéziratokat. A lektorálás nyáron megtörtént. Borus József történész, a Történettudományi Intézet munkatársa június 14-i dátummal zárta le „általános lektori véleményét”. Ebben, miután kiemelte, hogy mindaddig a 2. magyar hadsereg harcairól „alig jelent meg említésre méltó emlékirat”, kijelentette, hogy „B. Szabó László érdekesen, színvonalasan, egyúttal tárgyilagosan írja meg katonai pályafutásának 1942. májusától 1943. februárjáig tartott szakaszát [...]”. Nem meglepő tehát, hogy a „hézagpótlónak” nevezett kéziratot a „szerző tárgyilagosságra való törekvése, egész munkájának hangvétele alapján” kiadásra javasolta. Természetesen megemlítette kifogásait is. Egyrészt némileg ideologikus kifogást emelt, amennyiben a háború jellegének, az akkori magyar politikai vezetés szerepének határozottabb meg- és elítélését hiányolta. Másrészt a Magyar Királyi Honvédség szellemiségének abszolutizálását sem tartotta abban a formában elfogadhatónak. Jónéhány kisebb-nagyobb tárgyi tévedés kijavítása is szükségesnek mutatkozott. Mindent összevetve lektori véleménye végén megerősítette, hogy a kiadást támogatja, a kéziratot a javításokkal még színvonalasabbá lehet tenni, hogy „minél szélesebb olvasóközönség igényeinek méginkább megfelelővé” váljon.

Ennek megfelelően nyár végén, 1982. augusztus 25-én Domokos János arról értesítette Bártfait, hogy ugyan az olasz szerző munkájára nem tartanak igényt, de visszaemlékezéseit szívesen kiadnák. 1982. szeptember 13-án meg is kötötték a szerződést. Ebben a kiadó a kézirat elfogadásától számított négy évre jogot nyert

² Az itt ismertetett levelezés és a lektori vélemények a fenti jelzet alatti peranyagban találhatóak. Ezután külön nem jegyzetelem ezeket.

a mű kiadására. Úgy tűnt, minden jó úton halad, immár semmi sem állhat a visszaemlékezés megjelenésének útjába. Ugyanezen év decemberében beillesztették a szövegbe a szerző utolsó módosításait, és a kiadó értesítette Bártfait, hogy Katona Tamást jelölték ki a kötet szerkesztőjének. A következő év elején a kecskeméti *Forrás* folyóirat részletet közölt a szövegből.³ 1983. február 24-én a kiadó irodalmi vezetője, Antal László erre (is) reagálva írt levelet Bártfainak, amelyben megjegyezte, nagyon örülnek a folyóiratközlésnek, hiszen ebből is látszik, „máris ekkora figyelmet kellett [...]” a kézirat. Mivel „a téma rendkívül időszerű, [...] Ezért sietünk mi is a könyv kiadásával.” Megemlítette ugyanebben a levélben, hogy a megjelenést az 1984. évi könyvhétre tervezik, ezért a szerkesztő már meg is kezdte a munkát. Azzal zárta a levelet, hogy „egy valóban érdekes, fontos könyvet fogunk a magyar olvasókörözés kezébe adni”. 1983 májusára a lektor, Borus József elkészítette a részletes hibajegyzéket, és az abban foglaltak javítását kérte. 1983. szeptember 24-én született még egy lektori jelentés. Az utószót író dr. Tóth Sándor alezredes (Hadtörténeti Intézet) megerősítette a kiadás szükségességét (a szokásos kritikai megjegyzések mellett).

A váratlan fordulat 1984 nyarán következett be. Június 13-án a kiadó igazgatója, Domokos János levélben közölte a szerzővel, hogy a kézirat kiadásától eláll. Egészen pontosan úgy fogalmazott (nyilván már védekező pozícióból), hogy a kéziratot „nem tudják kiadásra elfogadni”. Domokos ekkor már úgy látta, hogy a kézirat „egészében nem mondható sikerültnek [...]”. Túlzottan ítélte a „Horthy-hadsereg” dicséretét, és hogy esztétikai kifogásokkal is éljen, a nem leíró részeket, ahol a szerző „megjelenít”, a „lapos, élettelen, dilettáns” jelzőkkel illette. Azt azért elismerte, hogy a mű fele, kétharmada „érdekes és tanulságos emlékezés”. A szerződést felbontották, igaz, a honorárium egy részét kifizették.

Nehezen magyarázható az előző évi lelkesedés után ez a fordulat. A kézirat biztosan nem lett rosszabb (laposabb, élettelenebb), mint volt. A szerkesztői, lektori munka inkább javított rajta. A dolog aztán még különösebb lett azzal, hogy Domokos János egy hónappal később (július 14-én) némileg szokatlan módon újabb levelet küldött Bártfainak, amelyben a szűkszavú korábbi levél után hosszasan (hat oldalon keresztül) magyarázkodott. Részletesen és mintha kissé mániákusan érvelve saját korábbi álláspontjuk ellen. Bártfai később úgy vélte, Domokos levelét az váltotta ki, hogy nem fogadta el a számára felajánlott honorárium összegét. Domokos efölötti dühében írta meg a levelet. Biztosan ez is hozzájárult a levél megírásához, de nem tudunk szabadulni a gondolattól, hogy Domokos a lelkiismeretével is tusakodott a szerződés felbontása miatt. Figyelemre méltó mindenesetre az egyik megjegyzése. „Ha tehát Ön bármiféle

³ B. SZABÓ 1983: 10–33.

hátsó szándékot, ürügyet keres a döntésemben, közölhetem, hogy téved. Kizárólag az Ön írása formálta véleményemet.” Ezekkel a mondatokkal mintha már palástolni szeretett volna valamit, amit nem akart, nem lehetett elmondani a kézirat kapcsán.

Bártfai ezek után kikérte a Szerzői Jogvédő Hivatal véleményét, mivel megítélése szerint a honorárium kiszámításánál nem megfelelően járt el a kiadó. Az SZJH szakvéleménye Bártfai álláspontját erősítette meg. A kiadó ezután sem volt hajlandó kifizetni a megfelelő összeget. Bártfai 1985. március 25-én peresítette az ügyet. Ahogy azt már említettük, a kiadó nem nagyon tudott előállni komolyan vehető jogi érvekkel,⁴ így, több-kevesebb huzavona után, a Fővárosi Bíróság 1986 szeptemberében Bártfai javára ítélt.

Az Európa Könyviadóval való kapcsolata tehát váratlanul és nehezen magyarázható módon ért véget, Bártfai Szabó azonban akkor már másfél évtizede próbálta kiadni munkáját.⁵ A kéziratot a 60-as évek végén zárta le. Nagyjából ekkor jelent meg Görgényi Dániel visszaemlékezése, akit Bártfai személyesen ismert.⁶ Levelezésbe kezdtek, és a kapott információkon felbuzdulva úgy döntött, hogy megpróbálja kiadni saját visszaemlékezéseit. Ettől a pillanattól kezdve gyakorlatilag minden szóba jöhető kiadónál és néhány folyóiratnál is próbálkozott a közléssel. Természetesen mondható, hogy először a Zrínyi Katonai Könyvkiadót kereste meg (1969–1970), ahol különösebb indoklás nélkül elutasították. Ezek után próbálkozott a Gondolat (1970), a Magvető (1974–1975), a Kossuth (1979) kiadónál, valamint részletek publikálása, esetleg folytatásos közlés érdekében az *Új Írás* és a *Magyarország* folyóiratnál, valamint a *Rakéta* regényújságnál. A kiadók és a szerkesztőségek leggyakrabban a korszak kézirat-elutasításainak slágerkifejezését, a „profilidegent” használták. Kivétel talán a Magvető volt, ahonnet részletesebb indoklás érkezett. Természetesen „sajnálattal értesítették”, hogy nem adják ki a kéziratot, amit azzal indokoltak, hogy „az élmények rögzítésének gondolati célját” nem tisztázta a szerző, valamint a kézirat témájával kapcsolatos teendőket a szocialista történetírás már elvégezte. A korszakra nagyon jellemző érvelés: egyrészt az egyértelmű ideológiai elköteleződést hiányolta, másrészt (akkor még) megkérdőjelezhetetlen hazugsággal söpörte le a témát. Tehát többszörösen visszautasított, számos szerkesztőséget megjárt kézirat került az Európához. Megjegyzendő, hogy a kéziratot időközben mint értékes visszaemlékezést

⁴ Kínosan gyenge próbálkozás volt, hogy a kiadó jogi képviselője Borus lektori véleményének csak azt a részét nyújtotta be a Bírósághoz, amelyben a javítanivalókat sorolta.

⁵ Ennek történetét ő maga megírta. A kézirat a Hadtörténelmi Levéltárban található. B. SZABÓ 1988. Jelzete: Hadtörténelmi Levéltár (HL) Tanulmánygyűjtemény (Tgy) 2717. Rövidített változata megjelent a *Forrás* folyóiratban. BORZÁK 1989: 58–75.

⁶ GÖRGÉNYI 1968.

a Hadtörténeti Levéltár és az Országos Széchenyi Könyvtár gyűjteményében is elhelyezték. A korszak könyvkiadási mechanizmusait ismerve nem bejártott szerző esetében akár teljesen hétköznapi ügymenetnek is tűnhet a sorozatos visszautasítás. Az Európa Könyvkiadóban történtek (a kézirat elfogadása, majd váratlan visszautasítása) azonban valóban magyarázatra szorulnak.

A téma

Felmerülhet, hogy a téma készítette visszakozásra a kiadót. Magyarország II. világháborús szerepvállalása és konkrétan a 2. magyar hadsereg története azonban (ekkor már) korántsem számított tabunak. Nagyon érzékeny témának minősült, ez igaz, mint minden, ami közvetlenül érintette a Szovjetuniót, de lehetett írni, és írtak is róla. A nagy, átfogó és rendkívül tendenciózus összefoglaló munkákon kívül is. Az természetesen, hogy nemcsak a hazai politikai erőteret kellett figyelembe venni, hanem a szovjetet is, sokkal nehezebbé és bizonytalanabbá tette a dolgok megítélését.⁷ Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a torzítások, hamisítások, elhallgatások sűrű szövevénye övezte a kérdést. Az átélt szenvedések „kibeszélése”, többszemontú, mértékadó és mértéktartó értékelése szóba sem jöhetett. Az azonban igaz, hogy nem tabusították teljes mértékben a témát, „csak” nagyon szigorúan ellenőrizték az ezzel foglalkozó publikációkat.

Szórványos szakcikkék és egy 58-as forrásválogatás (amelyhez Münnich Ferenc írta az előszót, akinek KGB-s múltja garancia lehetett a szovjet egyetértésre) után⁸ a 70-es években jelentős áttörés történt.⁹ Mindenekelőtt Nemeskürty István 1972-ben megjelent könyvével,¹⁰ majd 1982-ben, Sára Sándor dokumentumfilm-sorozatával.¹¹ A téma elemi erővel tört elő, igen jelentős érdeklődést kiváltva. Elsősorban azért, mert ezekben az esetekben nem egyszerűen szaktudományos feldolgozásokról volt szó, hanem a kollektív emlékezetet érintették, az addig elfojtott „kibeszélést” kezdték meg, és ösztönözték. Ami persze nem nyerte el feltétlenül a kommunista hatalom, és leginkább a szovjet vezetés tetszését. Az 1982-ben vetíteni kezdett filmsorozat egyes epizódjait újra kellett vágni, néhány részt végül le sem adtak, a sorozat

⁷ Ez a probléma elsősorban történeti jellegű munkák (a szaktudományos publikációk mellett éppen a visszaemlékezések, a memoárjellegű szépirodalmi szövegek) esetében volt a legélesebb. Erre példa CSEH et al. 2004: 196 (324. lj.).

⁸ HORVÁTH 1958.

⁹ A korszak historiográfiájáról: ROMSICS 2011: 356–480.

¹⁰ NEMESKÜRTY 1972.

¹¹ *Krónika* 1982.

szövegek könyvének publikálását leállították.¹² Az is tény, hogy Bártfai munkájához hasonló visszaemlékezés alig jelent meg addig. Görgényi Dániel munkáját említettük már, ehhez talán csak Kádár Gyula 70-es évek végén megjelent könyvét sorolhatjuk.¹³ Ez utóbbi már a Nemeskürty könyve által felfokozott érdeklődés eredményeként jöhetett ki a Magvető Kiadó gondozásában.

Az Európa Könyvkiadóban Bártfai kéziratának elfogadásakor és a szerződés megkötésekor még az említett érdeklődés hatása érvényesült. Sára Sándor dokumentumfilm-sorozatának vetítése (majd a vetítés leállítása) ezt az érdeklődést tovább fokozta. Az 1984-es szerződésfelbontásra viszont már a *Krónika* és a *Pergőtűz* sorsa (betiltásuk) komor árnyékként vetülhetett, de nem valószínű, hogy döntő jelentősége lett volna.¹⁴ A kézirat történetét vizsgálva látható, hogy 1984 nyaráig semmi jele nem mutatkozott, legalábbis a kiadóban, a fordulatnak. Hadtörténeti szakcikk, alakulat- vagy fegyvernemtörténeti tanulmányok továbbra is jelentek meg, igaz, ezek politikailag ártalmatlanabbak voltak, mint a szubjektív visszaemlékezések, mégsem láthatjuk pusztán ebben (a téma és a megközelítés különlegességében) a kiadás leállításának okát.

A szerző

Bártfai Szabó László 1915-ben született Eperjesen értelmiségi családban. A trianoni békeszerződés után, 1920-ban költöztek át Kecskemétre, majd Kiszpestre. 1928 és 1933 között a soproni m. kir. Rákóczi Ferenc Katonai Reáliskolában tanult. Érettségi után felvették a Ludovika műszaki tagozatára (hidász- és utászképzésre). 1937-ben tanulmányai befejeztével avatták hadnaggyá, és kezdte meg tényleges katonai szolgálatát. Nem sokkal ezután, szeptember 1-jén csapathoz került, a piliscsabai 101. honvéd gépkocsizó gázvédelmi (majd 1938-tól: vegyiharc-) zászlóaljhoz. Részt vett 1940-ben Észak-Erdély, majd 1941-ben a Délvidék visszavételében. Időközben, 1940. szeptember 1-jével főhadnaggyá léptették elő. Ekkor vezényelték a szatmárnémeti, 9. honvéd-utász-zászlóaljhoz, a 3. század századparancsnokának. A következő év áprilisában felvételt nyert a Hadiakadémiára, de mint nulladik évfolyamos a 19. miskolci könnyű hadosztály parancsnokságához került „tapasztalatgyűjtő” tisztként. 1942 decemberében a VII. hadtest 152. gépkocsizó utász-zászlóalj 107. századához helyezték át. Ennek az alakulatnak a parancsnokaként vett részt a 2. magyar hadsereg Don menti harciban, majd vezényelte le százada visszavonulását. Ekkor szerzett tapasztalatait írta meg

¹² *Pergőtűz* 1983; SÁRKÖZY 2014: 365–373; MURÁNYI 2021.

¹³ KÁDÁR 1978.

¹⁴ A *Pergőtűz* bezúzását 1984 januárjában rendelték el.

a szóban forgó visszaemlékezéseiben. 1943. március elején tért vissza Magyarországra. Ezután elvégezte a Hadiakadémiát (1943–1944), majd a Honvédelmi Minisztérium közlekedési és hadi forgalmi osztályára került vezérkari századosként. A háború végén a minisztériummal együtt Ausztriába menekült, ahol amerikai hadifogságba került. Magyarországra visszatérve 1945 őszén a tiszti igazoló bizottság igazolta, és visszaadta rendfokozatát. 1946-ban saját kérésére szolgálaton kívüli viszonyba került, de addigsem teljesített katonai szolgálatot, mivel létszámfelettinek minősült. 1945 és 1949 között, négy éven át fizikai munkásként dolgozott. A rákosrendezői pályaudvaron vasúti pályamunkásként, majd a budapesti Dráva utcai fatelepen favágóként, végül Alagon egy kertészetben mezőgazdasági munkásként. 1949-ben visszahívták az át- és újrászervezett hadseregbe. Először az alapfokú tisztképzésben vett részt mint harcászati oktató, majd 1950-ben a Honvédelmi Minisztérium Honvédvezérkar Főnökségének az akkor létrehozott önálló vegyiharc-osztálya osztályvezetőjének nevezték ki, őrnagyi rangban. Az ő közreműködésével hozták létre ekkor a Szentendrei Műszaki Tisztiskola vegyi-
védelmi tanszékét. 1951. november 3-án azonban az ÁVH letartóztatta. Kistarcsára internálták, családját (feleségét és kislát) ugyanekkor kitelepítették Budapestről. Kistarcsáról 1953-ban szabadult.¹⁵ Szabadulása után a polgári életben előbb műszaki rajzoló lett, majd az OTP-nél helyezkedett el, nyugdíjba vonulásakor az OTP Bács-Kiskun megyei igazgatóságának osztályvezetői pozícióját töltötte be. A rendszerváltás után, 1992-ben rehabilitálták, visszakapta őrnagyi rangfokozatát, majd alezredessé léptették elő. 1994-ben megkapta a Magyar Köztársaság tiszti keresztjét. 1999-ben hunyt el.¹⁶

A Magyar Királyi Honvédségnél szolgált (a korszak terminológiája szerint: a „horthysta”) katonatiszti előélet a létezett szocializmusban nyilván nem volt jó ajánlólevél. Az egykori tiszteknek az élet minden területén folyamatosan meg kellett küzdeniük ezzel a teherrel. Kiemelten ellenséges kategóriának számítottak, a munkavállalástól a lakhatásig hátrányokat szenvedtek. Még akkor is, ha 1945 után többen sikeresen beleidomultak az új társadalmi rendbe. Bártfai Szabó László is tett erre kísérletet, de számos társához hasonlóan koncepcióis ügy áldozata lett, internálták. Az eljárás során „népi demokrácia ellenes megnyilvánulásokkal” vádolták. 1962-ben, amikor rehabilitálását kérte, a BM Titkárság Ellenőrzési Osztálya kérelmét elutasította, azzal az indokkal, hogy „internálása indokolt volt”.¹⁷ Tehát továbbra is a rendszer ellenségeként tartották számon. A 60-as, 70-es évek

¹⁵ BÁRTFAI SZABÓ 2005.

¹⁶ Életrajzához: Bártfai Szabó László tiszti okmánygyűjtője. HM HIM Központi Irattár. Ti. 3642.; Bártfai Szabó László kézzel írt önéletrajza. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-96728/3 Csiszár Gábor és társai 293; KACSÓ 1995; BORZÁK 1998; BÁRTFAI SZABÓ 2005.

¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9698/1 Rehabilitációs jegyzőkönyvek. 113.

szürke, szívósan végigküzdött hétköznapi során befutott egyfajta polgári karriert. Visszonultan élt, politikai vagy bármely más kifogás nem merült fel ellene.

1956 után a katonai múlt önmagában nem járt együtt a publikálási tilalommal. Ismételten Görgényi Dániel könyvét hozhatjuk fel példának, de megemlíthetjük Perjés Gézátt is, aki a Ludovikával és kétszeri frontszolgálatlaltal a háta mögött vált a 20. század második felének emblemikus hadtörténészévé. Nem szabad megfeledkezni Nemeskürty Istvánról sem, aki szintén a Ludovikán folytatott tanulmányai után lett a korszak sokat publikáló, jelentős szerzője. Nem mellékesen 1972-es könyvével neki sikerült először széles közönséghez eljutva reflektálnia a 2. magyar hadsereg sorsára. E két utóbbi pályafutás persze inkább kivételnek számított, de azt azért jelzi, hogy akár tiszti háttérrel is be lehetett futni ezekhez hasonló karriert.

Az nem lehet kérdéses, hogy mind a téma, mind a tiszti múlt gyanúsnak számított, kiemelt figyelmet generált. Azt, hogy a tiltás/engedélyezés dichotómiájából éppen melyik következett be, a rendszer néhol szinte paranoiás, néhol hidegen számító mechanizmusai döntötték el.¹⁸ Bártfai Szabó 1988-ban leírta a kézirat kiadásának, pontosabban ki nem adásának történetét. Gondosan felsorolta az eseményeket, az összes próbálkozást, a hasztalan levelezéseket, a pert. A történet minden vonatkozását. Az okokat azonban nem kereste. Sem a *Forrásban* megjelent rövidített verzióban, sem a teljes kéziratban.¹⁹ Az események felsorolására szorítkozott, leszámítva az Európa Kiadó esetét, ahol a legközelebb került a kiadáshoz. Itt azonban a kiadó igazgatóját, Domokos Jánost tartotta egy személyben felelősnek a kiadás elmaradásáért. Bártfai Szabó szerint Domokos „nyilvánvalóan igazgatói jogkörénél fogva, egyszemélyi hatalmi szóval döntött, [...] saját véleménye alapján megakadályozta az utolsó pillanatban könyvem megjelenését”.

„Bereznyai” jelenti

Az Európa Könyvkiadóban dolgozó, az állambiztonság III/III-5-a alosztályának „Bereznyai” fedőnevű titkos munkatársa²⁰ 1983. július 7-én a következőket jelentette:

¹⁸ Hasonló következtetésre jut Pihurik Judit a Magyar Királyi Honvédség tiszteinek 1945 és 1962 közötti sorsát vizsgálva: „Elsősorban az volt és maradt teljesen kiszámíthatatlan, hogy e körből ki került az életfogytig megbélyegzett státusába, s kinek adatott meg múltját illetően a feledés jótékony homálya, hogy az alattvalók sokaságának egyikeként – »csak kartotékadatként« – élhesse meg a politikailag indifferensnek elkönyvelt öregkort.” PIHURIK 2013: 472.

¹⁹ B. SZABÓ 1988; BORZÁK 1989: 58–75.

²⁰ Munkadossziéjának két kötete: ÁBTLL 3.1.2. M-42095 és M-42095/1. „Bereznyai” 1962-től a Kulturális Kapcsolatok Intézetének munkatársaként, 1972-től pedig az Európa Könyvkiadó

„Bártfai Szabó László volt horthysta, majd az újjászervezett demokratikus honvédség tisztje volt. A II. világháborús élményeiből megírt könyvének kéziratát az Európa Könyvkiadóhoz adta be kiadásra. A kézirat, a kiadó profiljába tartozik, amely elindította a II. világháború csatáiról szóló könyvek kiadását.

A kézirat arról szól, hogy egy utászszázalaj parancsnokaként a szerző miképp tudta hazavezetni a legénységét anélkül, hogy különösebb veszteséget szenvedtek volna.

A kiadó a kéziratot előzőleg véleményeztette szaklektorokkal. Elsőként Tóth Sándor alezr. / Hadtörténeti Intézet/, majd Borus József hadtörténész lektorálta. Mindketten jó véleményt adtak a kézitról.²¹ [...] A kiadó vezetője a Kiadói Főigazgatóság állásfoglalásától és engedélyétől függően fog cselekedni a kézirat megjelenítése ügyében. A megjelenítési tervben azonban már hirdették, a könyvterjesztő vállalatok legalább 16.000 példányt rendeltek eddig belőle.

A könyv kéziratának egyes részeit 1982. tavaszán a kecskeméti Forrás c. folyóirat közölte.”

Az ügynök tehát egyszerűen beszámolt a kiadónál elfekvő egyik kézirat aktuális helyzetéről. Az ő jelentésénél sokkal fontosabb és a kézirat sorsára döntő hatást gyakorolt a tartótiszt, Barna János rendőrszázados értékelése:

„A jelentés operatív adatokat tartalmaz a BM III/III-3. osztály célszemélyéről, illetve kéziratáról. Az információkat szóbeli kérésükre gyűjtöttük. A könyv megjelenítésének akadályozására mód van – ha a BM III/III-3. osztálya kéri – a Kiadói Főigazgatóság, illetve az Európa Könyvkiadó felé.”²²

A könyvkiadóban a kulturális elhárítást végző III/III-5. osztály működtetett ügynököt. Bártfait viszont a „társadalomra veszélyes személyek” (ebbe a kategóriába tartoztak a volt tisztek és az egykori politikai foglyok) ellenőrzésére szolgáló III/III-3. osztály figyelte. A társosztálytól szóban kértek információt a célszemélyükről. Ez mindenesetre azt jelzi, hogy a békés visszavonultságban eltöltött évtizedek ellenére, vagy azok után, a 80-as évek elején az állambiztonság foglalkozott Bártfai Szabó Lászlóval.

Bártfai és az állambiztonság

Az, hogy az állambiztonság látókörébe került Bártfai Szabó László, nem szorul különösebb magyarázatra. A volt tiszteket, ahogy azt már többször említettük, kiemelten

---

főszerkesztőjeként, majd irodalmi vezetőjeként dolgozott. 1967 májusától működött együtt az állambiztonsági szervekkel a kulturális elhárítás területén.

²¹ A sorrend, mint láttuk, valójában fordított volt.

²² ÁBTL 3.1.2. M-42095/1 Bereznyai 97–98.

ellenséges elemeknek tekintették. Gyakorlatilag végig a korszakban ellenőrizték őket. Az egykori katonatiszteket érintő, 1962-ben felállított nyilvántartásban természetesen szerepel ő is.²³ Operatív kartonját 1967-ben állította ki a III/2-C osztály, azaz az Operatív Figyelő és Környezettanulmányozó Osztálynak az „Ellenséges tevékenységgel gyanúsított személyek megfigyelése, elsősorban a belső reakció vonalán” alosztálya.²⁴ A kartonon azonban csupán egyetlen ellenőrző pecsét található a kiállítás évéből. A későbbiek során nem került rá semmilyen bejegyzés. A kartonon feltüntetett dossziék megegyeznek az 1962-es nyilvántartásban már szereplő dossziékkal. Az egyetlen kivétel a rehabilitációs ügyeket tartalmazó dosszié, amelyet 1962-ben még értelemszerűen nem tüntethettek fel, hiszen éppen akkor folyt az eljárás.²⁵ A többi dossziéről nem sokat tudunk, éppen csak annyit, hogy valószínűleg az internálással kapcsolatosak lehettek. Bizonyosan az volt a vizsgálati dosszié, amelyben a Csiszár Gábor és társai elleni 1951-es eljárás anyagait gyűjtötték össze.²⁶ A többi dosszié nem került levéltárba, nincs róluk adat (O-1606, Sz-1513, Sz-1516, Sz-2473), de bizonyosan 1962 előttiek. Úgy tűnik, hogy ezután, azaz a kézirat kiadására tett kísérletek két évtizedében nem keltette fel az állambiztonság érdeklődését a vidéken, visszavonultan élő Bártfai Szabó László. Valószínűleg így is volt egészen 1983-ig, azaz az Európa Könyvkiadóval kialakuló kapcsolatának időszakáig.

Az állambiztonsági szolgálatok által a felső (belügyi és politikai) vezetés tájékoztatására összeállított Napi Operatív Információs Jelentésekben aztán éppen 1983-ban tűnik fel Bártfai Szabó László neve. A június 21-én kiadott operatív jelentésben a következő olvasható.

„A volt horthysta hadsereg katonai középiskoláinak (Kőszeg, Pécs, Sopron) 1933-ban érettségizett hallgatói f. hó 9-én Budapesten tartották 50-éves találkozójukat. Ezen 60 fő vett részt, köztük három külföldön (USA, Hollandia, Ausztria) élő személy. A találkozó legaktívabb szervezője BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ volt, aki jelenleg is ellenséges beállítottságú.”

Az információ forrását megbízhatónak, tartalmát részben ellenőrzöttnek minősítették. A legfontosabb rész természetesen ebben az esetben is az intézkedés. A felső vezetésnek azt jelentették, hogy az állambiztonsági szervek „[...] a lezajlott találkozóval összefüggésben bizalmas nyomozást kezdeményeznek”.²⁷

²³ ÁBTL 4.1. A-933/6 Vidéken élő volt horthysta katonatisztek 204.

²⁴ ÁBTL 2.2.1.I/3.1/35. Operatív karton, Bártfai Szabó László.

²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9698/1. Rehabilitációs jegyzőkönyvek 143.

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-96728 Csiszár Gábor és társai.

²⁷ ÁBTL 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ) 45-78/10/122/1983.

A kézirat sorsa itt bicsaklott meg ismét, az állambiztonsági szervek közbelépése révén. Az események menete ugyanis nagy biztonsággal rekonstruálható. Bártfai Szabó László 1983 nyarán bekapcsolódott katonai középiskolája érettségi találkozó-jának szervezésébe. Erre talán az is bátorította, hogy az egyik nagy könyvkiadó éppen elfogadta közlésre háborús visszaemlékezéseit. A június 9-én lezajlott összegyűjtésről jelzés érkezett az állambiztonsági szervekhez, június 21-én ez bekerült az információs jelentésbe. Ennek hatására elrendelték a titkos nyomozást, amelynek egyik célszemélye a legaktívabb szervező, Bártfai Szabó volt. A nyomozás során vagy annak előkészíté-sekor (dosszié ugyanis nem található róla, tehát lehet, hogy az előzetes tájékozdás után végül nem indították el) szóban kérték a társosztály segítségét. Ennek nyomán született az az ügynöki jelentés, amely felhívta a figyelmet a kiadás előtt álló kézira-ta.

Az ügynöki jelentés tartótiszti értékelésének figyelemre méltó része, hogy nem szignalizációt helyezett kilátásba. Vagyis nem „kerülő úton”, az illetékes miniszteriális vagy pártszerveken keresztül akarták befolyásolni a kiadó működését. Úgy tűnik, a Kiadói Főigazgatóság és az Európa Könyvkiadó felé közvetlen bekötöttséggel rendel-keztek. Ennek a pontos részleteit nem ismerjük. Talán ügynökeiken keresztül tudták érvényesíteni akarataikat.²⁸ Mindenesetre a Kiadói Főigazgatóság iratanyagában nem található a kézirat sorsával kapcsolatos akta ebből a periódusból (1983–1986), amely megmutatná, hogyan és miért történt „hivatalosan” a kézirat letiltása. Sem az engedélyeztetéssel, sem a bírósági ügyel kapcsolatban nem maradt fenn irat. A különböző kéziratok be- és letiltását tartalmazó akták a Kiadói Főigazgatóság általános iratok sorozatában találhatóak, amely (szinte) teljes egészében fennmaradt. Ezekben a politikai kérések, utasítások teljesen nyíltan szerepelnek. A normális ügymenet részét képezték.²⁹ Az állambiztonság közvetlen, konspiratív beavatkozását sejteti, hogy ebben az esetben semmi nyoma nem maradt a Bártfai-kézirat ügyének. Az 1987-es magánkiadás engedélyeztetéséről azonban maradt fenn ügyirat.³⁰ Ebben az szerepel, hogy a Kiadói Főigazgatóság akkori vezetése *szóban* tájékozdott a korábbi eseményekről, tehát már akkor sem találták az előző engedélyeztetési eljárás aktáját.

²⁸ Nem valószínű, hogy a jelentést adó Bereznay révén, mert annak maradt volna nyoma a dosszié-jában.

²⁹ Jó példa erre Petri György Szépirodalmi Kiadónál tervbe vett kötete. 1984-ben az ezzel kapcsolat-ban indított akta aktaborítóján „*pro domo*” feljegyzésben olvasható, hogy „magasszintű politikai döntést hoztak a Petri Györggyel kötött szerződés felbontása ügyében”, még szintén az aktaborítón szerepel egy levélfogalmazvány Illés Endrének, a Szépirodalmi Kiadó igazgatójának címezve, amelyben közlik a döntést. Az aktában egyébként egyetlen szál „irat” található: Petri *Leonyid Iljics Brezsnyev emlékére* című verse. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX. I. 21.a. Kiadói Főigazgatóság. Általános iratok. 557.d. 42925/83 ikt.sz.

³⁰ MNL OL XIX. I. 21.a. Kiadói Főigazgatóság. Általános iratok. 577.d. 49441/87 ikt.sz. Az Európa Könyvkiadó Vállalat iratanyaga jelenleg nem hozzáférhető.

Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a kötet (véltetően konspiratív) leállításakor kiemelték, és talán meg is semmisítették az iratokat.

Állambiztonság és könyvkiadás

Bártfai Szabó esete azért is különleges, mert az 1956-ot követő megtorlások lezárulta után, különösen a 80-as években nem nagyon fordult elő, hogy az állambiztonság ilyen nyersen, közvetlenül beavatkozzon cenzurális ügyekbe a könyvkiadás területén.³¹

Az állambiztonsági szolgálatok ügynökei a társadalom minden szegmensében jelen voltak. A könyvkiadók sem jelentettek kivételt. A kiadóknak foglalkoztatott ügynökök tevékenysége azonban, jelentéseik tanúsága szerint, elsősorban nem cenzurális feladatokkal állt összefüggésben. Bár nyilván érintettek ilyen problémákat is. Az ügynököket, az állambiztonsági működés logikája szerint, elsősorban a kiadóknak dolgozó vagy bármely összefüggésben (szerző, műfordító stb.) a kiadókkal kapcsolatba kerülő személyek ellenőrzésére, megfigyelésére használták. A tartótisztek által az ügynököknek adott utasítások elsősorban erre irányultak. Személyeket figyeltek, nem kéziratokat.³² Járulékosan, vagy éppen külső érdeklődésre persze előjöttek ilyen ügyek is, amelyekben természetesen fel tudták használni az ügynökeiket.

A jelenleg rendelkezésünkre álló dossziék legalábbis ezt mutatják. A Bártfairól is jelentő Bereznay fedőnevű ügynöknek 1973-tól maradtak fenn jelentései. Eleinte a kiadó külföldi kapcsolatokkal rendelkező munkatársairól és az ellenzékinek tartott/tekintett, az ellenzékkel hírbe hozott személyekről kértek tőle jelentéseket. A 70-es évek végétől a hangsúly a hazai ellenzékiekre helyeződött. A kiadó kiadáspolitikájába, az ott zajló folyamatokba közvetlenül (egyetlen esetet kivéve) nem avatkoztak bele. Figyeltek, és információkat szolgáltatottak, szinte kizárólag külső kezdeményezésre. 1977-ben a szovjet állambiztonsági szervek kérésére kísérték figyelemmel a litván irodalmi antológia munkálatait. 1978-ban és 1979-ben az NDK állambiztonsága kérte Stefan Heym tervezett kötete és egy NDK-s szerzőket felvonultató antológia

³¹ 1956-ot követően számos kiadásra előkészített mű leállításában vett részt az állambiztonság. Rendszerint még a forradalom előtt leadott kéziratokról volt szó, amelyeknek szerzője a forradalom alatti tevékenysége miatt került az állambiztonság látókörébe.

³² Olyannyira nem, hogy egyes személyek megfigyelése néha lényegesebb szempontnak bizonyult, mint a kiadói működés. 1975-ben Jávori fn. tmb-nek azt az utasítást adták, hogy az Akadémiai Kiadónál tervezett új könyvsorozat szerkesztésébe vonjon be általuk „ellenségesnek” tartott személyeket. Saját szempontjukból fontosabbnak tartották, hogy élő kapcsolatot létesítsenek a „célszemélyekkel”. A kiadó működésének irányítására, ellenőrzésére ott volt a hagyományos cenzurális intézményrendszer. ÁBTL 3.1.7. T-9731/2 Imre Katalin 67.

szemmel tartását. A magyar állambiztonság válaszejelentéseket küldött a szovjet és az NDK-szerveknek, de – legalábbis a jelentésekhez fűzött intézkedések szerint – mást nem tett.³³ Bereznay jelentései alapján az állambiztonsági szervek kizárólag Bártfai Szabó kötetének a kiadását akadályozták meg. Egészen egyszerűen azért, mert a cenzúra hazai mechanizmusai jól működtek. Mint a jelentésekből kiderült, a problémás litván szerzők ügyében folyamatosan egyeztetett a kiadó a Litván Írószövetséggel, Stefan Heym könyvének kiadásától, óvatos tapogatózások után, végül (legalábbis ekkor) elállt, ahogy az NDK-antológiát sem adta ki. Ha cenzurális ügyek, a cenzúra működése került terítékre, az állambiztonsági szervek nem avatkoztak közbe. Mert nem kellett közbeavatkozniuk, elegendő volt csupán figyelni, ahogy a gépezet olajozottan működik.³⁴ Az ügynök még beszámolt egy görög emigránsokat érintő kötet problémáiról és Karig Sára aggályos szerkesztői munkamódszereiről, valamint – már valóban csak pletykázkodás szintjén – arról, hogy értesülései szerint Eörsi István legújabb kötetéből a Magvető Kiadó igazgatója, Kardos György saját kezűleg vett ki pár verset.³⁵

Az állambiztonság a cenzúra legutolsó védvonala volt, legalábbis a könyvkiadás tekintetében. Figyelt, ellenőrzött, és csak ha a szokott mechanizmusokban mégis zavar támadt, vagy olyan szempontot kellett érvényesíteni, amely a könyvkiadók számára nem volt evidens, akkor lépett.³⁶ A Kiadói Főigazgatóság, a kipróbált kiadói lektori rendszer azonban a legtöbb esetben éberén ügyelt, ritkán került sor közbeavatkozásra. Nagyjából ugyanezt a képet mutatják a rendelkezésünkre álló (egyébként igen csekély számú) könyvkiadással kapcsolatos további dossziék.

A Móra Könyvkiadónál dolgozó „Francia” fedőnevű ügynöknek 1976 és 1987 között maradtak fenn jelentései. Eredendően Kuczka Péter ellenőrzésére használták, majd több más, a kiadóval kapcsolatba került személyről is jelentett. Írattak vele jelentéseket a kiadó általános, belső helyzetéről is, de ezek a dolgozók hangulatával, gazdasági nehézségekkel, a kiadó vezetésének viselt dolgaival foglalkoztak. 1978-ban egy, a kiadónál megjelenő antológia szemmel tartását kapta feladatul, de nem történt intézkedés az ügyben. 1983-ban egy riportkötet kapcsán jelentette az ügynök, hogy a kiadó – formai kifogások miatt – visszalépett a kiadásától. A tartótiszt az értékelésben megjegyezte, hogy a kézirat a Kiadói Főigazgatóságon van, ami azt mutatja,

³³ ÁBTL 3.1.2. M-42095 Bereznay 199., 208–209., 212., 247.

³⁴ A hazai cenzúra működésére vonatkozó szakirodalomból máig a legpontosabb KÖSZEG 1982; 1984; a legihletettebb HARASZTI 1986; BART 2002; CSEH et al. 2004; NÓVÉ 2011; HORVÁTH 2013.

³⁵ ÁBTL 3.1.2. M-42095 Bereznay 65., 70., 145.

³⁶ A sajtót, a folyóiratokat érintő cenzúra tekintetében jóval aktívabb szerep jutott az állambiztonságnak. Erről CSAPODY 2018.

hogy azért szemmel tartották a „problémás” kéziratokat, és nem csak az ügynökön keresztül. Igaz, itt sem mutatható ki, hogy elszánták volna magukat bármilyen más lépésre.³⁷

A „Zalai István” fedőnevű ügynök ugyanebben az időszakban a Mezőgazdasági Kiadónál dolgozott. Könyvkiadást közvetlenül érintő eseményről csak 1984-ben tett említést a jelentéseiben. Ekkor a kiadó egy, az 1945 utáni mezőgazdasági politikával foglalkozó antológiának a megjelentetését vette tervbe. Szóba jött, hogy Nagy Imrétől is megjelentetnek egy tanulmányt. A kiadó tisztában volt vele, hogy ez problémás lehet, és egyeztetést kezdeményezett a „felsőbb szervekkel”. A tartótiszt csak „informatívnak” minősítette a jelentésben foglaltakat, nem is adott ezzel kapcsolatban további feladatot az ügynöknek.³⁸

A „Telki” fedőnevű társadalmi kapcsolat a Zrínyi Nyomdában volt korrektor, majd a Táncsics Kiadóhoz került. 1966 és 1975 között jelentett. Katonatisztek és 56-osok ellenőrzésére használták.³⁹ Nem tudjuk meghatározni, mennyire volt általános jelenség ez, de korrektorként az előző dossziékhoz képest határozottan több cenzurális ügyet érintő jelentést adott. Jóllehet a tartótisztje neki sem szabott kifejezetten erre irányuló feladatot, legalábbis eleinte. Inkább az ügynök túlzott ügybuzgóságának tekinthetjük, hogy egy repülőgépeket érintő műszaki kiadvány kapcsán szovjetellenességet vélt felfedezni a gondjaira bízott szövegben. Ezt a kiadón belül szóvá tette, és elérte a szöveg átalakítását. Az állambiztonságnak is jelentette, de mintha csupán az lett volna a célja, hogy jelezze elkötelezettségét a tartótisztjének. Aki nem is tett az ügyben lépéseket: nem kellett. Később (1969-ben) az ügynök megint csak feladaton kívül jelentett F. L. Boschke *Hat nap alatt?* című könyvéről, amelyet ideológiailag aggályosnak tartott. Ezt a kiadóban is jelezte, és jelentette az állambiztonságnak. Ebben az esetben azonban már lépett a „kulturális elhárítás”. Konspiráltnak beszerezték a könyvet, hogy ellenőrizzék a tartalmát, majd Telkinek utasításba adták, hogy:

³⁷ ÁBTL 3.1.2. M-42199 Francia 34., 61. Arra is találunk adatot, hogy a lektori jelentéseket begyűjtötték, tanulmányozták, értékelték. Társosztályok átadták egymásnak: ÁBTL 3.1.7. T-9731/2 Imre Katalin 41.

³⁸ ÁBTL 3.1.2. M-42168 Zalai István 79.

³⁹ Nem érinti közvetlenül a témánkat, de érdemes idézni egy 1967-es jelentését, amely 1956 emlékezetét érinti, és jól mutatja az úgynevezett kádári konszolidáció korlátait. Telki azt jelentette, hogy: „beszélgetés közben – véletlenül – az 1956-os ellenforradalmat a névén, ellenforradalomnak neveztem. Erre többen is rámszóltak, és kikérték maguknak, sőt a [...] nevű gépkocsivezető utána beszélt is a fejemmel: ne használjam én itt ezt a jelzőt, ha nem akarok magamnak kellemetlenséget.” ÁBTL 3.1.2. M-36600 Telki 43.

„Kísérje figyelemmel a munkahelyén kiadásra kerülő művek eszmei politikai tartalmát [...] Ha hasonló esetet tapasztal, azonnal kérjen rendkívüli találkozót, hogy megfelelő intézkedést illetve az operatív lépéseinket időben megtehesük.”

Valószínűleg összefüggésbe hozható ezzel, hogy nem sokkal később a kiadó átszervezéséről jelentett az ügynök. Éppen a kérdéses kiadványt gondozó részleget és munkatársait érintette az átalakítás. Az átalakítással foglalkozó jelentés értékelésénél a tartótiszt megjegyezte, hogy az ügy „előzményes”, azaz az állambiztonságtól kiinduló kezdeményezésről lehetett szó.⁴⁰ Hozzá kell tennünk, hogy az idézett utasítás után a dosszié nem tartalmaz több cenzurális ügyet érintő kérdést, a fókuszban lévő Boschke-kötettel kapcsolatban sem.⁴¹

Jelen pillanatban erről a néhány dossziéről tudunk, amely könyvkiadóban dolgozó ügynöktől a kiadói munkát érintő jelentéseket tartalmaz.⁴² Eme dossziék száma olyan csekély, hogy nem lehet teljes bizonyossággal általános érvényű megállapításokat tenni. Biztosan volt a kiadóknak is objektumdossziéjük, amely a kiadók állambiztonsági ellenőrzésének elsődleges forrása. Ezek ma nem állnak a rendelkezésünkre. Pedig csak ezek ismeretében láthatnánk tisztán.⁴³ A rendelkezésünkre álló dossziék adatai alapján csak feltevéseket, sőt (még rosszabb) csak megérzéseket fogalmazhatunk meg. Úgy tűnik, az állambiztonság (bár szemmel tartott minden ügyet) csak a legvégső esetben kezdeményezett intézkedést. Ott volt, jelen volt, ellenőrzött, információkat gyűjtött, de csak nagyon ritkán lépett közbe.⁴⁴ A kiadók, a Kiadói Főigazgatóság, az MSZMP illetékes bizottságai, a minisztérium által működtetett cenzurális rendszer szinte tökéletesen zárt. A betiltásokat, letiltásokat, bezúzásokat, visszavonásokat maguk intézték. Az írók, az irodalmárok megfigyelésén és az ellenük foganatosított

⁴⁰ ÁBTL 3.1.2. M-36600 Telki 117., 165., 168., 170–174., 185.

⁴¹ A kötet meg is jelent még ugyanabban az évben: BOSCHKE 1969.

⁴² Megemlíthető még a „Dante” és a „Pál Éva” fedőnéven működő ügynök, aki az Európa Könyvkiadóban dolgozott, és 1959 és 1970 között jelentett (ÁBTL 3.1.2. M-31393), de a dossziéja nem tartalmaz témánkat érintő adatokat. Idevehető még Imre Katalin T dossziéja, aki a Magvető Kiadóban dolgozott. A dossziét kifejezetten politikai tevékenységének az ellenőrzésére nyitották, de áttételesen tartalmaz információtrédékeket a könyvkiadás állambiztonsági ellenőrzésére vonatkozóan is: ÁBTL 3.1.7. T-9731. Kihagyhatatlan a témában a Juhász Lajos fedőnevű ügynök, aki az 50-es évek vége, a 60-as évek eleje teljes magyar irodalmáról jelentett, így a kiadókról is. Viszont szinte kizárólag a belső (személyi) viszonyokról. ÁBTL 3.1.2. M-18821 Juhász Lajos (alapkötet és 1–8. kötet).

⁴³ Megjegyzendő, hogy a fennmaradt nyomdai objektumdosszié nem érint cenzurális ügyeket. ÁBTL 3.1.5. O-17238 Nyomdaipari Egyesülés.

⁴⁴ A Bart István által említett, nyomdáiban működő ügynökök operatív tevékenységéről egyelőre nem került elő írásos adat. BART 2002: 44.

intézkedéseken,⁴⁵ valamint a cenzurális ügyeket intéző intézmények informálásán (és ellenőrzésén) keresztül, azaz áttételesen érvényesült inkább az állambiztonság hatása a könyvkiadásra. Nem vagy csak ritkán közvetlen beavatkozások révén.

Az állambiztonság olyan közvetlen beavatkozására, amely kézirat letiltásával járt, csak Bártfai Szabó László esetében van írásos bizonyítékunk. E kivételesség magyarázatául szolgálhat, hogy nem a kötet tartalma, hanem a szerző személye miatt léptek közbe. Talán ez volt az a szempont, amelyet a könyvkiadó önmagától nem tudott érvényesíteni. Mert a tisztii múlt nem jelentett minden esetben kizáró okot a publikálásból, csak úgy és csak akkor, ha ezt a múltat megpróbálta minél mélyebben eltemetni magában az érintett. Abban az esetben, ha ennek a múltnak a nyilvános megélésére tett kísérletet (akár egy érettségi találgató szervezésével), működésbe lépett a represszív gépezet.

A Bártfai Szabó-kézirat 1984-es kiadásának megakadályozása azt mutatja, hogy a puhuló diktatúra ekkor még nem puhult fel annyira, hogy a Magyar Királyi Honvédség bármelyik egykori tisztje megjelentethette volna visszaemlékezéseit. Annyira azonban már igen, hogy ezt csak az állambiztonság és a pártvezetés gondolta így, egy könyvkiadó már nem feltétlenül. 84-ben még nem volt kérdés, hogy a kiadónak igazodnia kell a „hivatalos állásponhoz”, ráadásul viselnie kell „tévedése” következményeit. A következményeket ebben az esetben forintban is pontosan ki lehetett fejezni, amit a Fővárosi Bíróság meg is tett. Jóllehet korántsem piaci alapon működött a korabeli magyar könyvkiadás, azért egy jobbra állami dotációból élő kiadó számára sem volt mindegy, hogy a biztosra vehető jelentős eladások és bevételek helyett ezúttal csak kiadást könyvelhetett el.⁴⁶

Talán egyfajta biztatásul az Európa Könyvkiadó (a Bártfai-kötet letiltásának évében) 1984-ben miniszteri dicséretben részesült.⁴⁷

Zavar a rendszerben

A rendszerben azonban (a cenzurális, az állambiztonsági és a politikai rendszerben is) már jól kitapinthatók voltak a zavar jelei a 80-as évek közepén. Bártfai Szabó László kötetével kapcsolatban ugyanis az állambiztonsági beavatkozás után „elengedték” az ügyet. Az, hogy a bírósági eljárás során meg sem próbálták a kiadó érdekében közbenjárni, magyarázható azzal, hogy a dekonspirációt kockáztatták

⁴⁵ Az irodalom állambiztonsági ellenőrzésére lásd SZÖNYEI 2012.

⁴⁶ A kiadók gazdasági körülményeire lásd BART 2002: 20–34.

⁴⁷ MNL OL XIX. I. 21.a. Kiadói Főigazgatóság. Általános iratok. 555.d.

volna. Viszont nem varrták el a szálakat más vonatkozásban sem. Az Egyetemi Könyvesbolt a kiadás leállítása után még hónapokig vett fel előrendelést a kötetre. Sőt, a kötet megjelent hivatalos reklámokban, míg a Fókusz Állami Könyvterjesztő Vállalat előrendelt belőle több ezer példányt. Csupán a kiadást akasztották meg, a hozzá kapcsolódó mechanizmusok tovább működtek még egy darabig. Az utórezgések sajátos epizódja volt, hogy a *Mozgó Világ* folyóiratban közölték a kézirat egy részletét.⁴⁸ A „régí” *Mozgó Világ* 1983-as betiltása után a folyóirat élén teljességgel pártkompatibilis szerkesztőség állt, amelynek jelentős értelmiségi bojkottal kellett szembenéznie. Valószínűleg az ilyen „betiltott”, „gyanús” kéziratok közlésével próbálták meg a folyóirat akkori nagyon negatív megítélését oldani. Másrészt arra is példa, hogy a könyvkiadási és a folyóiratokat érintő cenzúrában mutatkozhattak eltérések.

Bártfai Szabó László könyve végül 1988-ban jelent meg magánkiadásban. Igaz, ez sem ment egyszerűen. A magánkiadás lehetősége az Európa Könyvkiadóval való szerződésbontás után szinte azonnal felmerült. 1987-ben érkezett el az ügy olyan fázisba, hogy kérhették a magánkiadás engedélyezését a Kiadói Főigazgatóságtól. A Főigazgatóság kikérte a Honvédelmi Minisztérium véleményét. A minisztérium azonban „jelen politikai helyzetben” ellenezte a kötet megjelenését. Bővebben nem magyarázták, mire gondolnak. A Kiadói Főigazgatóság vezetése viszont, némileg talán váratlanul és talán a könyv iránt megnyilvánuló érdeklődést érzékelve, a kézirat mellé állt. „Szuperlektort” kértek, és nagy nehezen elérték, hogy az év végére minden engedélyre pecsét kerüljön. Igaz, ehhez súlyos engedményekre is szükség volt, hozzávetőlegesen száz oldalt ki kellett hagyni a kötetből, mindenesetre 1988-ban végre nyomdába került.⁴⁹

A kézirat lezárása után 20 évet kellett várni a megjelenésére. A cenzúrán végül is átjutott. Nem kellett mást tenni, „csak” (a könyv címét parafrázálva) *az utolsó pillanatig ki kellett tartani*. Egészen addig, amíg a rendszer összeomlik. Vagy legalábbis elindul végre a végső összeomlás felé.

⁴⁸ KATONA 1985; B. SZABÓ 1985.

⁴⁹ MNL OL XIX. I. 21.a. Kiadói Főigazgatóság. Általános iratok. 577.d. 49441/87 ikt.sz.

Felhasznált irodalom

- B. SZABÓ László (1983): „Az utolsó emberig kitarítani” (Részlet). *Forrás*, 15(1), 10–33.
- B. SZABÓ László (1985): Az utolsó emberig (Visszavonulás a Dontól, 1945. január 25. – 1943. február 7.) Visszaemlékezés. *Mozgó Világ*, 11(12), 18–30.
- B. SZABÓ László (1988): *A Dontól a Budapest Főváros Bíróságáig (Egy kézirat története) 1969–1988*. Kézirat. Jelzete: Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény 2717.
- BART István (2002): *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budapest: Osiris.
- BÁRTFAI SZABÓ László (2005): *A nagy tapsok idején*. Budapest: BT Press.
- BORZÁK Tibor (1989): Egy másik ütközet. Bártfai Szabó László két évtizedes könyvkiadási kálváriája. *Forrás*, 21(9), 58–75.
- BORZÁK Tibor (1998): Arcképek. Bártfai Szabó László. *Szabad Föld*, 54(30), 20.
- BOSCHKE, Friedrich Ludwig (1969): *Hat nap alatt?* Budapest: Táncsics.
- CSAPODY Miklós (2018): *Az „irányított nyelvánoosság” és a „szerkezet megváltoztatása” Magyarországon*. Budapest: Médiatudományi Intézet.
- CSEH Gergő Bendegúz et al. (2004): *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatás-politika 1962–1979*. Budapest: Osiris.
- GÖRGÉNYI Dániel (1968): *Signum laudis*. Budapest: Zrínyi.
- HARASZTI Miklós (1986): *A cenzúra esztétikája*. Budapest: AB Független.
- HORVÁTH Attila (2013): A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában. In PAÁL Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 80–98.
- HORVÁTH Miklós szerk. (1958): *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál*. Budapest: Zrínyi.
- KACSÓ Lajos (1995): A helytállás tisztí keresztje (Interjú Bártfai Szabó Lászlóval). *Magyar Honvédelem*, 6(46), 36–37.
- KATONA Tamás (1985): Bártfai Szabó László visszaemlékezése elé. *Mozgó Világ*, 11(12), 17.
- KÁDÁR Gyula (1978): *A Ludovikától Sopronköhidáig I–II*. Budapest: Magvető.
- KŐSZEG Ferenc (1982): Könyvkiadói cenzúra Magyarországon. *Beszélő*, 5(5–6), 14–32.
- KŐSZEG Ferenc (1984): Könyvkiadói cenzúra Magyarországon II. *Beszélő*, 4(9), 42–60.
- Krónika – a 2. magyar hadsereg a Donnál* (1982). Rend. Sára Sándor. Mafilm Objektív Stúdió.
- MURÁNYI Gábor (2021): Pergőtűz: burleszkbe illő szocialista félelemhullám Sára Sándor filmje körül. *Múlt-kor*, 2021. november 11. Online: <https://mult-kor.hu/pergotuz-burleszkbe-illo-szozialista-felelemhullam-sara-sandor-filmje-korul-20211111>
- NEMESKÜRTY István (1972): *Requiem egy hadseregért*. Budapest: Magvető.
- NÓVÉ Béla (2011): Cenzúraviták a 80-as évek Magyarországon. *Kritika*, 40(3), 10–13.
- Pergőtűz. A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál* (1983). Rend. Sára Sándor. RTV-Minerva.
- PIHURIK Judit (2013): Katonadolog 1945–1962. A „horthysta katonatiszt”: bűnbak vagy ellenség? In GYARMATI György et al. (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Budapest: Kronosz–MTT–ÁBTL, 456–472.
- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris.
- SÁRKÖZY Réka (2014): A Krónika humánuma. In PINTÉR Judit (szerk.): *Pro Patria – Sára 80*. Budapest: MMA, 365–373.
- SZÖNYEI Tamás (2012): *Titkosírás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet I–II*. Budapest: Noran.